

Сімейне оточення як доміантний фактор та базова детермінанта життєвої успішності особистості

У статті розглядається проблема осмислення детермінованості життєвої успішності особистості. Дана проблема розглядається крізь реєстри психоаналізу.

Ключові слова: життєва успішність, детермінанти, бажання, психоаналіз.

Н.Г. Бойченко
преподаватель кафедры психологии,
Университет экономики и права «КРОК»

Семейное окружение как доминантный фактор и базовая детерминанта жизненной успешности личности

В статье рассматривается проблема осмысления детерминированности жизненной успешности личности. Данная проблема рассматривается сквозь регистры психоанализа.

Ключевые слова: жизненная успешность, детерминанты, желание, психоанализ.

N. Boychenko
Lecturer of Psychology Department,
“KROK” University

Family environment as dominant factors and determinants basic living person success

Socio-cultural factors as the main determinants of life successful person. The problem of understanding the vital determinism success of the person. This problem is seen through the registers of psychoanalysis.

Key words: life success, determinants, desire, psychoanalysis.

Постановка проблеми

Однією з найважливіших життєвих цінностей особистості, що визначає кордон життєвих прагнень і перспектив, є досягнення успіху. Орієнтація особистості на досягнення успіху вважається багатьма вченими неодмінною умовою розвитку як окремої особистості, так і суспільства в цілому. Епоха, в якій всі ми живемо, не-

ймовірно стимулює розвиток прагнень до соціального та життєвого успіху.

Ми маємо необхідність насамперед визначитися з тим, що ж таке життєвий успіх? Безумовно, відповідь на це запитання загрожуює бути завжди суб'єктивною. Досягнення? Емоційний комфорт? Можливість бути собою і сміливо реалізовувати свій талант? Причетність до виконання якоїсь великої і значущої місії?

Життєвий досвід показує, що за часткової реалізації подібних елементів у житті людини вона може відчувати себе неймовірно успішною. І навпаки: людина, чие життя має безліч різних місць для самореалізації, сприймає своє життя як суєту і все частіше ставить собі запитання, що ставив собі Чингісхан, за версією Пелевіна: «Дивлячись на кінські морди і обличчя людей, на безмежний живий потік, піднятий моєю волею, що мчить в нікуди по багрянному західному степу, я часто думаю: де я в цьому потоці?» [15]. У цій статті я буду спиратися на визначення «успіху», яке дав американський автор у галузі нової думки, одного з великих письменників про успіх Наполеона Хілла: «Відправна точка будь-якого успіху – це бажання».

У нашій країні, в змінній соціально-економічній ситуації питання успішності звучить особливо значущо, зазнаючи вагомій переоцінки. І, на мій погляд, соціальній та економічній критерії життєвої успішності багато в чому втрачають свою значущість в порівнянні з психологічним фундаментом. Ситуація невизначеності в суспільстві породжує необхідність мобілізації внутрішніх особистісних ресурсів, з орієнтацією на власні бажання, з розумінням власної компетентності, свого «місця» в сьогоденні і майбутньому.

У зв'язку з цим важливим завданням психологічної науки і практики є, з одного боку, дослідження й осмислення феномена успішності, особистісної автентичності та авторства життя, а з іншого – створення доступної системи психологічної практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Перш за все, підкреслимо, що «успішність» як психологічний термін не є ключовим поняттям в більшості визнаних науково-психологічних підходів. Крім того, більшість спеціалізованих психологічних словників не містять термінів «успіх» і «успішність», тим самим виключаючи дані поняття з переліку істотних психологічних характеристик.

Але успішність не є «винаходом» су-

часності. Прагнення до успіху було властиво людині в усі часи, в усі епохи.

У працях філософів життєвий успіх розглядається в зв'язку з уявленням про сенс життя (Бекон Ф., Декарт Р., Кант І., Ніцше Ф., Руссо Ж.-Ж. та ін.)

Культурно-антропологічний підхід сфокусований на соціокультурній обумовленості досягнення успіху, формуванні культурних зразків і ідеалів (Бенедикт Р., Шнейдер Д., Боаса Ф. та ін.).

У межах соціологічного підходу розглядається сутність, структура успіху, проблеми самоствердження особистості, фактори формування життєвого успіху (Вебер М., Мід Дж. та ін.).

Н.В. Лейфрід виділяє два основних напрями розгляду успішності в зарубіжній психології:

1. Як перший, досягнення успіху розглядається з точки зору таких понять, як самореалізація і самоактуалізація (К.Г. Юнг, А. Адлер, А. Бандура, А. Маслоу, К. Роджерс).

2. Другий напрям зосереджено на психологічній сутності успіху – мотивації досягнення, рівні домагань, впливові цих психологічних характеристик на досягнення особистістю успіху (К. Левін, Т. Дембо, Р. Сіре, Ф. Хоппе, М. Юкнат, Дж. Аткинсон, Д. Мак Келланд, Х. Хекхаузен та ін.).

Зауважимо, що існує принципова відмінність між поглядами на природу переживання успіху представників даних напрямів. Представники напряму «самоактуалізації» підкреслюють активну можливість людської психіки, становлення і розвиток людини в часі, рух і здатність до творчої зміни запрограмованих умов життя і, відповідно, можливість «створення» ситуацій переживання успіху самою людиною.

Представниками ж другого напряму в якості ключового предмета дослідження переважно виділяються особистісні риси як детермінанти (антидетермінанти) успішності, без урахування динаміки, полідетермінованості і комплексності реакцій людини, або проводиться фокусування на зовнішніх по відношенню до

особистості людини факторах (складність завдань, вплив тих чи інших зовнішніх факторів на успіх / невдачі в діяльності).

Треба зазначити, що найбільшою мірою категорія успішності розглядається переважно в популярній літературі (Кові С., Трейсі Б., Лусіану Дж., МакГро Ф., Паттакос А., Поррас Дж., Шапіро С. та ін.) В чималій кількості джерел відбувається ототожнення понять благополуччя, щастя, успіх, досягнення (Трейсі Б., Лусіану Дж.).

Якщо розглядати наробки вітчизняної наукової психології, то слід зауважити, що:

- 30-40-ті роки ХХ століття характеризувалися збільшенням інтересу до вивчення свідомості;
- 60-70-ті – до діяльності;
- 70-80-ті – до дослідження особистості в цілому.

Активне вивчення успіху й успішності стартувало лише в 90-х рр. минулого століття і продовжилося у 2000-х роках.

Справді, ідеологічна установка на створення «нової людини», «людини майбутнього» в психології радянського періоду обмальовувала цілком визначений контур цієї психологічно «успішної» і соціально схваленої людини, не сприяючи вивченню індивідуальних особливостей, устремлень та смислів. Образ нового суспільства і нової людини підштовхував вивчати механізми і способи наближення більшості людей до цього психологічного портрету, але не особистісних детермінант і суб'єктивних критеріїв успішності.

1990-ті рр. і початок 2000-х рр. характеризуються хвилею інтересу до вивчення суб'єкта та суб'єктності (в основі – категорія суб'єкта у філософсько-психологічній концепції С.Л. Рубінштейна). У 2000-х роках тема безпосередньо особистісної успішності починає привертати увагу наукових дослідників (Кордубан І.Л., Лазаренко Л.А., Нефедова Н.І. та ін.).

Отже, з одного боку, успішність має глибоко особисті підстави, а з іншого – серйозну соціальну детермінацію [21].

У даній роботі при розгляді питання детермінованості успіху особистості ми будемо в основному спиратися на авторів психоаналітичних концепцій (Фрейд З.,

Лакан Ж., Балінт М., Боулбі Дж. та ін), що надасть можливість проаналізувати успішність, у тому числі як результат впливу дитячо-батьківських відносин.

Взаємозв'язок індивідуально-психічних, міжособистісних і соціокультурних процесів давно вже не піддається сумніву. З появою систематизованих концепцій об'єкта, що беруть початок у працях Мікаела Балінта та Шандора Ференці, психоаналіз вийшов за межі фрейдівської інтрапсихічної моделі [22]. Також в останні десятиліття багато авторів почали говорити про необхідність дослідження особистості у ще більш широкому контексті – контексті культурного середовища. Р. Шпіц, посилаючись на роботи антропологів Маргарет Мід, Рут Бенедикт і ін., згадував про тісний зв'язок дитячо-материнських комунікацій в конкретній культурі з формами культурних інститутів даного суспільства, наголошуючи на важливості вивчення такого зв'язку для розуміння особистісного розвитку [24]. Також, відповідно до огляду П. Куттера, німецькі психоаналітики – Альфред Лоренцер, Клаус Хорн, Олександр Мітчерліх – сприяли «соціологізуванню» теорії відносин згідно з твердженням про суспільну детермінованість суб'єкта.

Ми плануємо розглянути дану проблематику саме з цього ракурсу і, зокрема, так сформулювати питання: яку роль відіграє сімейне оточення у формуванні успішної особистості?

Формулювання цілей статті – поглиблення уявлень про особливості та детермінанти, що обумовлюють зміст образу успішної людини. Сформованість таких уявлень перш за все необхідна для розширення можливостей практик психологічної допомоги.

Виклад основного матеріалу

Представниками різних напрямів психології визначальною детермінантою формування, розвитку і становлення особистості визнається саме сімейне оточення, що являє собою головний домінуючий фактор. Насамперед, саме трансляція ціннісних установок від значущих членів

сім'ї, батьківські послання і сценарії, сімейні очікування і заборони, особливості спілкування, кордони, правила та підвалини сім'ї – є тим самим тонким механізмом передачі ціннісного психологічного змісту з покоління в покоління (Н. Абрахам, І. Бурзормені-Надь, В. де Гольджак, С. Минухин, В. Сатир, М. Терек, А. Шутценбергер).

Можна виділити два рівня такої детермінації:

- очікування батьків (осіб, що заміщують батьків);
- суб'єктивне сприйняття дитиною сім'ї і себе в сім'ї;

І, в даному контексті, ми розглядаємо успіх людини в житті, в тому числі і як заслугу сім'ї. Треба зазначити, що, використовуючи термін «успіх», передусім маю на увазі реалізацію дитиною власних бажань як основу успішності. Тих бажань, що народжуються ще в дитинстві і стають «маяком» і драйвом для неї протягом усього життя.

Мати має безмежний і глибокий вплив на психіку своєї дитини в будь-якому віці. Перш за все мати виконує або відкидає бажання дитини і завдяки цій ролі стає не тільки першим об'єктом любові, але також і першим законодавцем для дитини. У перші роки життя дитина активно займається тим, що «вбирає», наче губка, в себе свою маму. Її мову, культуру, манери та її бажання. У періоди максимальної вразливості дитини для неї окреслюється очевидність розуміння того, що задовольнити матір – значить вижити. Діти швидко навчаються «тішити» матір, орієнтуючись на її свідомі і несвідомі бажання. На довгі роки стратегія взаємодії з Іншим виглядає як автоматичне «тягання мамі п'ятірок», щоб заслужити прихильність. Якщо і мати сповнена бажаннями щодо своєї дитини, то це може забезпечити труднощі у створенні простору для виникнення у дитини власних бажань. Таким чином, вплив Бажань Матері на долю дитини буде сильним і малопередбачуваним.

Постать матері в лаканівському психоаналізі є тим Іншим, який спочатку вселяє в дитину почуття тривоги дезінтеграції – в силу «безконтрольності закону матері».

Поява чи зникнення матері, що заохочує і відтворює фруструючий вплив на дитину, виявляється безсистемним. Бажання дитини залежить від прихильності чи неприхильності матері, яка може виявитися як «хорошою», так і «поганою». За описом психоаналітика М. Кляйн, поле такої комунікації нагадує непередбачуваний, нескладний світ параноїдно-шизоїдної позиції (10). Цей простір потребує організуючих принципів. І цим принципом є Батьківська метафора.

Зазвичай, саме Батько стає між дитиною і матір'ю. Дитина «сприймає» бажання матері, як щось значуще і тому небезпечне чи навіть загрозливе. Загроза криється в тому, що сильні бажання матері можуть скасувати бажання самої дитини, роблячи її об'єктом насолоди родителки. Протистояння величезному материнському задоволенню «володіти» власною дитиною можуть дуже ускладнити для неї відокремлення від матері і «народження» як суб'єкта власного бажання.

Батько утримує дитину на деякій дистанції від матері, руйнуючи тим самим спроби дитини назавжди возз'єднатися з матір'ю, а також забороняючи матері певне задоволення власною дитиною. Або, якщо говорити простіше: він і стає тим, хто встановлює в сім'ї Закон. Саме він визначає як для матері, так і для дитини те, що дозволено, і те, що не дозволено.

Звісно, для того, щоб дитина не була відстороненою чи кинutoю, для того, щоб вона отримала міцну основу в житті, вона повинна бути об'єктом бажання матері і батька, об'єктом догляду, турботи і любові. Але водночасу певний момент свого життя у дитини виникає потреба самому ставати суб'єктом, вільніше жити, дихати і діяти. А для цього необхідно стати окремою та сепарованою людиною. І саме в цьому полягатиме важлива функція Батька: лімітувати, обмежити доступ матері до дитини. «Ти не повинна поглинути те, що привела у світ», – такий закон батька для матері.

Жак Лакан позначає позицію батьківства, де Ім'я Батька стоїть над Бажанням Матері і, вочевидь, це відкриває мож-

ливості для додавання сенсу Бажанням суб'єкта.

Поряд із цією важливою функцією Батька, який каже «ні», потрібен і інший Батько, який провіщає «так». І це вже друга важлива функція Батька, його інше ім'я. Це буде вже не заборона, а підтримка бажання дитини. Ця функція є надзвичайно важливою в підлітковому періоді для того, щоб перебувати на стороні підтримки хоча б невеликої насадоди існування, володіння хоч якимось задоволенням від життя.

І, нарешті, третя функція Батька – підтримати почуття життя, відчуття життя. Це дуже важлива функція – стежити за тим, чи є задоволення від життя, і в чому воно полягає.

Але то лише теорія. У реальності суспільство, в якому ми живемо, рясніє психологічно кастрованими чоловіками. Сучасний інститут сім'ї переживає складну кризу: збільшення цивільних і одностатевих шлюбів, прагнення подружжя будувати «рівноправність» в родині, збільшення нуклеарних сімей (рух «чайлдфрі»), збільшення кількості дітей, що народжені поза шлюбом і т. ін. Сучасна культура прощається з темою патріархальності, і наше колективне несвідоме давно погодилося з роллю матері, яка ще й «батько». Домінуюча жінка-мати – це далеко не рідкість у нашому суспільстві. Така жінка контролює все в родині, чим викликає неабияку нервозність у дітей. Часто захиститися від такої матері дитина може за допомогою, наприклад, бодай затяжної апатії. Мати контролює активність і продуктивність всіх членів сім'ї. Коли така дитина виростає, її Я слабке, вона не може проявляти нормальну агресію для того, щоб відірватися від батьків та рухатися вперед, захищаючись та самостверджуючись.

Яка ж наразі сучасна роль батька в такій сім'ї? Найчастіше ми бачимо ситуації, в яких чоловік або бунтує і відвойовує своє місце батька і глави сім'ї, або погоджується на другорядні ролі, або йде з сім'ї. Мій досвід практичної роботи змушує мене констатувати, що таке поняття як «чоловік-глава сім'ї» зустрічається в клінічній практиці все рідше і рідше.

До чого призводять такі зміни в суспільстві? Вочевидь, ми бачимо провисання закону в сім'ї як такого і, як наслідок, багато розгублених несміливих дітей, які далекі від розуміння того, як формувати власну успішність і самореалізованість. Так, нібито ми маємо прямий зв'язок: немає заборони в сім'ї – немає бажання дитини, і успіх стає недосяжним. Але з огляду на те, що сучасне суспільство поклоняється культурі успіху, цю успішність потрібно «добути» будь-що або зімітувати. Чи не цим пояснюється невичерпний попит на «супер ефективні» багатолітні курси та тренінги під загальною назвою: «Тренінг: як стати успішним і щасливим»?

Одним із основних факторів розвитку гармонійної, успішної особистості є сформована прив'язаність до значущої особи. Можемо з упевненістю стверджувати, що порушення такої прихильності безпосередньо впливатиме на соціальний розвиток особистості і в цілому на можливість успішної самореалізації.

До цього моменту я описувала «занадто люблячу матір», що може створювати своїм прагненням захистити чи задовольнити дитину певні загрози для самоідентифікації дитини та диференціації її бажань. Але є й інша загроза – загроза т.зв. «відкидання» дитини, ігнорування матер'ю її потреб і неможливість витримувати поруч із собою дитину, яка бажає чогось іншого, ніж її мати.

Угорський психоаналітик Шандор Ференці вказував на потенційно травматичний характер провалу дорослих в розумінні смислів психологічного світу дитини, попереджаючи про ризик, пов'язаний з недостатньою чутливістю з боку первинних об'єктів дитини. Дж. Боулбі також зосередив увагу на міжособистісних, а не внутрішньопсихічних факторах в психогенезі. Фундаментальним переконанням обох теорій є положення, що соціальне сприйняття і соціальний досвід спотворюються свідомими і несвідомими очікуваннями. Він став основоположником психології прихильності як повноцінного напрямку психології. Видатний психолог вважав, що процес становлення поведінки

прихильності у дитини досить тривалий і проходить чотири стадії (4). На четвертій стадії свого розвитку (до 3-х років) дитина починає відчувати і розуміти мотиви своєї матері, внаслідок чого закладається основа для розвитку більш складних відносин між матір'ю і дитиною – партнерство.

Канадський психолог, фахівець з психології розвитку Мері Ейнсворт, виділила три основні типи прихильності: надійна (безпека) прихильність і дві тривожних – уникання і амбівалентність (дитина, яка протестує) прихильності (1).

Причиною уникання прихильності може бути емоційна відторгнутість і дещо жорстока турбота з боку близької людини. В результаті формується особистісний тип так званої «слухняної дитини» – конформна, поступлива, тиха (2). Чотири види прихильності породжують варіанти подібної слухняної поведінки:

- соціально-поступливий,
- ізольований тип,
- нав'язлива дбайливість,
- нав'язлива слухняність,
- примусово-слухняний тип.

У цьому випадку формування особистості дитини відбувається в прагненні попередити і вгадати всі бажання і виконати всі доручення дорослого. Значущий дорослий стає тим, кого потрібно радувати, оберігати і навіть задовольняти. При цьому запитання «а чого хотів би ти?» – ставить дитину в глухий кут. Вона розгублена і повторює: «я хотів би добре скласти іспити... вчасно прибирати в кімнаті... щоб мама ніколи не сердилася» і т.п. Ставлю запитання: «А навіщо особисто тобі хороші оцінки в школі?» І тим остаточно ставлю дитину в найглухіший кут. У неї немає відповіді, як і немає власної концепції свого розвитку. Її життя не присвоєне самій собі і належить цьому Значущому Іншому. Дорослішаючи, така дитина освоюватиме нові та більш складні методи задовольнити того Значущого Іншого, потім іншого Іншого. Але чи буде вона сама вважати себе успішною людиною? Навряд.

Складно переоцінити значення поста- ті Значимого Іншого для формування осо-

бистості дитини. Потреба в Іншому, як сенс захисту і задоволення. І в разі, якщо батьки не готові задовольняти бажання дитини або готові, але на певних умовах («будеш добре вчитися, тоді дам», або «почнеш нормально розмовляти – поговоримо і про твоє питання»), то велика ймовірність, що дитина, відчуваючи не- ймовірну напругу, намагаючись «купити» батьківське прийняття і прихильність до себе, починає «виконувати» бажання Зна- чимого Іншого.

Це дуже відрізняється від ситуації, яку ми можемо спостерігати при наявності між батьками і дитиною надійної прихильності. В такому разі дитина, виростаючи, починає відчувати себе цінною і вартою турботи. Сім'я, де батьки як авторитет, влада і приваблива особистість, всіляко сприяє тому, щоб дитина відчувала себе також значущою. Не за фактом народження, а в силу своїх талантів та здатності до спільної діяльності, з хорошим рівнем кооперації, високим ступенем автономії й емоційної диференціації. Надійна прихильність, заснована на почутті безпеки, з віком знаходить вияв у дедалі ширшому спектрі форм поведінки, а згодом дасть можливість себе реалізувати.

І передусім наголосимо на впливі ба- жань одного суб'єкта взаємодії на формування бажань іншого – коли дитина замість формування і реалізації власних бажань стає виконавцем якоїсь батьківської програми. При цьому однією з головних втрат стає втрата відчуття власної цінності.

Потім може виникнути, з великою імо- вірністю, життєва пасивність. Молода людина припиняє пробувати щось нове або навпаки: починає гарячково перескакувати з одного заняття на інше, змінюючи роботу, хобі, обриваючи та відновлюючи стосунки з оточуючими, кожного разу зробивши «схлопування», обесцінювання всього досягнутого, починає нове «коло» метушливої активності з єдиною надією «знайти себе». Точніше, своє бажання. У наш час з'явився такий феномен, як «дауншифтинг», який визначається як стратегія відмови від прагнення до зовнішнього життєвого успіху. Часто подібну страте-

гію називають «альтернативною моделлю успіху».

Ще одним альтернативним способом стати успішним стає успіх у віртуальному світі. Це новий простір самоактуалізації. Цілковито реальне середовище прояву активності суб'єкта. Це дивний простір, де будь-які нічим не виразні люди дуже легко здобувають славу, де величезне усамітнення дуже схоже на взаємодію, а самоізоляція і відлюдництво – на соціальний успіх.

Варто зазначити, що це – як у випадку виконання батьківською фігурою ролі «який дає» дитині багато настанов на успіх, так і у випадку з роллю батька, який не вірить у дитину та відкидає усі прагнення дитиня як незначущі – може створити труднощі з виходом дитини зі стану «маленької».

Сучасний світ наповнений «дорослими дітьми», і з кожним роком їх стає дедалі більше. Класичне визначення інфантилізму звучить наступним чином: «збереження в поведінці і психіці дорослого рис, характерних для дитини». Інфантилізм називають бичем сучасності і пов'язують із помилками виховання.

Таким чином, поглинання з любов'ю чи відторгнення своєї дитини як особливі типи інтеракційних травм, отриманих на різних стадіях психологічного розвитку, можуть призводити до очевидних тривог, що виявляються в житті такої людини як страх успіху. Люди зі страхом успіху виявляють негативну реакцію, коли вони розуміють, що сприяли досягненню своїх цілей. Їхні досягнення замість поліпшення самооцінки викликають тривогу та депресію.

Дж. Мастерсон у дослідженні прикордонної патології зауважив, що індивідууми, які переживали постійне відкидання, не розвивають цілісний образ матері з позитивними і негативними рисами. Замість цього образ розщеплюється на два: «хто нехтує» – аспект і «винагороджує» – аспект. Відповідно, Я такого індивіду-

ума розділяється на успішне і на слабке. З одного боку, коли людина відчуває себе слабкою, розщеплений материнський образ проявляє свій нагороджувальний аспект та змушує її відчувати любов і почуття безпеки. З іншого боку, відчуття власної сили викликає образ матері, що відкидає. Тоді індивідуум відчуває себе покинутим, депресивним та тим, хто боїться смерті. Таким чином, для такої людини будь-яка успішна активність веде до страху втрати і знищення. Від цих болісних відчуттів захищає уникання успішного завершення справ.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Проведений теоретичний аналіз проблеми соціально-культурних причин детермінованості успішності дозволяє зробити декілька висновків:

- Поряд із глибокими особистісними підставами успішність має також серйозну соціальну детермінацію, де одна з провідних ролей належить сім'ї;

- Розуміння людей, що формулюють свій запит в психотерапію як «неможливість бути успішним», має ґрунтуватися на розумінні важливості «хвороб соціуму» в тому числі;

- Ослаблення позиції Без Батька, труднощі з втіленням його авторитету, тяжкі наслідки для особистості дитини, формування її життєвої успішності і для суспільства в цілому.

У зв'язку з цим проведення наукових досліджень, спрямованих на всебічне вивчення феномена «життєвої успішності», а також застосування отриманих результатів у практичній (консультаційній, тренінговій, викладацькій) роботі має велике значення в зміцненні психічного здоров'я сучасних людей, формуванні розуміння можливості успішного життєвого шляху, усвідомленні справжніх смислів і орієнтації на особистісні ресурси в їх реалізації.

Література

1. Байон У. Нападение на связи // Антология современного психоанализа. Т.1 / Под ред. А.В. Рассохина. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2002. – С. 261-272.

2. Балинт М. Базисный дефект: Терапевтические аспекты регрессии – М.: «Когито-Центр», 2002. – 199 с.
3. Боулби Дж. Привязанность / Пер. з англ. / Общ. ред. и вступ. статья Г.В. Бурменской. – М.: Гардарики, 2003. – 480 с.
4. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей. – М.: Академический проект, 2004. – 354 с.
5. Витакер К., Бамберри В. Танцы с семьей. Семейная терапия: символический подход, основанный на личностном опыте. – М.: Независимая фирма «Класс», 1977. – 123 с.
6. Винникотт Д. Маленькие дети и их матери / Пер. с англ. Н.М. Падалко. – М.: Независимая фирма «Класс», 1998. – 80 с.
7. Дружинин В.Н. Психология семьи: 3-е изд. – СПб: Питер, 2006. – 176 с.
8. Кляйн М. Зависть и благодарность. Исследование бессознательных источников. – СПб.: Б.С.К., 1997. – 96 с.
9. Кляйн М., Айзекс С., Райвери Дж., Хайманн П. Развитие в психоанализе. – М.: Академический Проект, 2001. – 512 с.
10. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 940 с.
11. Лакан Ж. Четыре основные понятия психоанализа. Семинар: Книга XI (1964). – М.: «Гнозис», 2004. – 304 с.
12. Лакан Ж. Изнанка психоанализа. Семинар: Книга 17 (1969-1970). – М.: «Гнозис», «Логос», 2008. – 272 с.
13. Пелевин В.О. Чапаев и Пустота. – М.: Эксмо, 2010. – 480 с.
14. Сиягина Н.Ю. Психолого-педагогическая коррекция детско-родительских отношений. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2006. – 95 с.
15. Сатир В. Вы и ваша семья. Руководство по личностному росту. – М.: Апрель-Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2001. – 320 с.
16. Сатир В. Как строить себя и свою семью. – М.: Педагогика-Пресс, 1992. – 192 с.
17. Сатир В. Психотерапия семьи. – СПб.: Речь, 2000. – 284 с.
18. Сингаївська І.В. Психологічні особливості узгодження особистісних і суспільних вимог до професійної успішності викладача/ І.В. Сингаївська // Проблеми сучасної психології. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Вип. 30. – 2015. – с. 574-588.
19. Справочник по психологии и психиатрии детского и подросткового возраста / Под общ. ред. С.Ю.Циркина.- СПб.: Питер, 2004. – 896 с.
20. Томе Х., Х. Кехеле. Современный психоанализ. Т. 1. Теория. – М.: Прогресс, 1996. – 576 с.
21. Ференци Ш. Смешение языков между взрослыми и ребенком (Языком нежности и страсти); Международный психоаналитический журнал – 1949.– С. 225-230. Перевод Т.Н. Пушкарёвой
22. Шпиц Р., Годфри Коблинер В. Первый год жизни. – М.: ГЕРПУС, 2000. – 384 с.
23. Selma Fraiberg, Whith Edna Adelson and Vivian Shapiro “Ghosts in the Nursery: A Psychoanalytic Approach to the Problems of Impaired Infant-Mother Relationships”, Clinical Studies in Infant Mental Health, 1980.